

Навчально-методичне видання містить заповнений комплекс матеріалів курсу «Історія мистецтва» для студентів закладів вищої освіти України: сесійне дидактичне завдання, ліквідно-теоретичного матеріалу, контрольні завдання та тестові завдання для самоконтролю студентів, широкі ілюстрації мистецтва, інформаційний глосарій, тематичні для індивідуальних навчально-дослідних завдань. У посібнику розкрито зміст всіх історичних періодів розвитку провідних культурних регіонів світу, що відомі за характерними найкращими зразками у мистецтві, архітектурі, образотворчому мистецтві, скульптурі, театрі тощо. Особливу увагу приділено не тільки історичним подіям і явищам, а й мистецтву різних країн світу, спостереженням та стилюм характеристик кожен конкретної епохи.

1

ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Москвічова Ю.О.

ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВ

у контексті
світової культури

1

ОЛДІ
ПЛЮС

oldplus.ua
oldplus
oldplus
oldplus

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Ю. О. Москвічова

ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Навчально-методичний посібник

Том 1

2021

УДК 7.03(075.8)

DOI: <https://doi.org/10.31652/978-966-289-512-4-1-1-292>

M82

Рецензенти:

В. Г. Дутчак – доктор мистецтвознавства, професор, завідувачка кафедри музичної україністики та народно-інструментального мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ);

Н. Г. Мозгальова – доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри музикознавства, інструментальної підготовки та хореографії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця)

Затверджено та рекомендовано до друку Вченою радою
факультету мистецтв та художньо-освітніх технологій
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського (протокол № 2 від 08.04.2021 р.)

Москвічова Ю. О.

M82 Історія мистецтв у контексті світової культури : навчально-методичний посібник : у 3-х т. Т. 1 / Ю. О. Москвічова. – Херсон : Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – 292 с.

ISBN 978-966-289-475-2

ISBN 978-966-289-510-0 (Т. 1)

Навчально-методичний посібник містить широкий комплекс матеріалів курсу «Історія мистецтв» для студентів спеціальностей 014.13 «Середня освіта (музичне мистецтво)» та 024 «Хореографія» закладів вищої освіти України, охоплює детальний виклад лекційно-теоретичного масиву; використану та рекомендовану наукову й навчально-методичну літературу; контрольні запитання та тестові завдання для самоперевірки студентів із кожної теми; широкий ілюстративний матеріал, що унаочнює як теоретичний, так і фактологічний матеріал; інформативний глосарій; теми для індивідуальних навчально-дослідних завдань. У посібнику розкрито зміст усіх історичних періодів розвитку провідних культурних регіонів світу, що включає характеристику найважливіших здобутків у літературі, архітектурі, образотворчому мистецтві, освіті, театрі тощо. Основна увага зосереджена на знакових історичних постатях і видатних діячах мистецтва різних країн світу, світоглядних уявленнях та стилевих характеристиках кожної конкретної епохи.

УДК 7.03(075.8)

ISBN 978-966-289-475-2
ISBN 978-966-289-510-0 (Т. 1)

© Ю. О. Москвічова, 2021
© Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

МИСТЕЦТВО ТА ЙОГО ВИВЧЕННЯ.

АРХАЇЧНЕ МИСТЕЦТВО ТА МИСТЕЦТВО ДАВНЬОГО ЧАСУ

Тема 1.	Культура і мистецтво в системі науки.	6
Тема 2.	Мистецтво первісного суспільства доби палеоліту, мезоліту, неоліту і бронзи.	21
Тема 3.	Мистецтво Стародавнього Сходу. Месопотамія.	39
Тема 4.	Мистецтво Стародавнього Сходу. Давній Єгипет.	56
Тема 5.	Мистецтво Античного Світу. Стародавня Греція.	80
Тема 6.	Мистецтво Античного Світу. Стародавній Рим.	124

РОЗДІЛ 2

МИСТЕЦТВО У СХІДНИХ КУЛЬТУРАХ

Тема 7.	Дихотомія Схід – Захід у всесвітній культурі та її відображення в мистецтві.	154
Тема 8.	Індо-буддійський тип культури. Специфіка індійського мистецтва.	163
Тема 9.	Даосистсько-конфуціанський тип культури та мистецтва.	189
Тема 10.	Японо-буддійський тип культури та специфіка його втілення в мистецтві.	215
Тема 11.	Мистецтво у світлі ідей арабо-мусульманської культури.	237

ГЛОСАРІЙ.	266
-------------------	-----

ТЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ.	288
--	-----

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.	289
-----------------------------------	-----

РОЗДІЛ 1

**МИСТЕЦТВО
ТА ЙОГО ВИВЧЕННЯ.
АРХАЇЧНЕ МИСТЕЦТВО
ТА МИСТЕЦТВО ДАВНЬОГО ЧАСУ**

ТЕМА 1. КУЛЬТУРА І МИСТЕЦТВО В СИСТЕМІ НАУКИ

1. *Сутність культури, її функції та структура.*
2. *Мистецтво як феномен культури. Сутність мистецтва.*
3. *Історія мистецтва як складова мистецтвознавства.*
4. *Специфіка основних видів і жанрів мистецтва.
Художній образ. Поняття стилю.*
5. *Основні етапи еволюції мистецтва.*

Існує багато підходів до розуміння такого феномена як культура. Одні розуміють під культурою все створене людьми в процесі матеріальної та духовної діяльності, інші – лише результати духовного виробництва. Частина вчених наполягає на думці, що головним у культурі є не результат, а спосіб людської діяльності.

У широкому сенсі культура – це притаманний людині спосіб життєдіяльності, система знань та цінностей, що дозволяє організувати її саме таким, а не іншим чином; спосіб, безпосередньо відображений у результатах людської діяльності. У зв'язку з цим культуру можна розглядати з точки зору її антропологічного й етнологічного змісту.

Вивчення історії світової культури передбачає насамперед знайомство з архетипами культур, що дозволяють виявити духовні передумови як розквіту,

так і деградації тих чи інших суспільств. Культура єдина, у ній злито історичне і сучасне, специфічне і загальне, традиційне і нетрадиційне.

Слово “культура” походить від латинських слів *colo, colere* (виросчувати, доглядати, обробляти). Звідси *culturare* (вищезначений, оброблений людською працею, доведений до досконалості). Спочатку ці слова стосувалися праці на землі (землеробства), однак згодом усе частіше стали вживатись у ширшому значенні – стосовно духовно-практичної діяльності людини.

Культура (лат. Culture – “обробіток”, “обробляти”) – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії, яка визначає рівень розвитку суспільства, а також сам процес творення й розподілу цих цінностей.

Функції культури. Складний і багатоплановий характер культури як суспільно-історичного явища зумовлює її поліфункціональність. Серед функцій, які виконує культура в суспільному житті, можна виділити кілька найбільш суттєвих.

1. **Пізнавальна функція** полягає в тому, що культура розкриває перед людиною досягнення людства в історичному пізнанні світу. Через культуру, яка об’єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина пізнає світ і саму себе.

2. **Інформативна функція** культури полягає в тому, що культура передає знання і досвід попередніх поколінь. У культурі проявляється соціальна негенетична спадковість людства, його історична пам’ять. Приходячи в цей світ, людина застає усталену систему відносин, традицій, звичаїв. Все це негенетична пам’ять людства, яку не можна засвоїти від народження, а лише в ході набуття індивідом власного соціального досвіду.

3. **Світоглядна функція** культури проявляється в тому, що вона синтезує в цілісну й завершену форму всю сукупність чинників духовного світу особи – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових. Світогляд забезпечує органічну цілісність елементів свідомості через сприйняття і розуміння світу не в координатах фізичного простору і часу, а в соціокультурному вимірі. Світоглядне мислення, світоглядне уявлення в історичному плані черпають свій зміст у міфології, згодом у релігії і нарешті в науковому пізнанні, тобто в тих формах суспільної свідомості, що складають зміст культури. Отже, культура та світогляд перебувають у діалектичній єдності.

4. **Комунікативна функція** культури полягає в тому, що вона не існує поза суспільством, а формується через спілкування. Культура завжди пов’язана

з історією, і навіть не підозрюючи про це, сучасна культура відтворює “голоси” попередніх епох. Адже всі об’єкти, що оточують людину, сприймаються і як фізичні функції, і як знаки. Таким чином, усі феномени буття можуть бути зрозумілі й прочитані як “тексти”, що несуть інформацію. Це дає можливість обмінюватися не тільки самими речами, а й інформацією про них, знанням, досвідом, тобто здійснювати соціокультурну комунікацію.

5. **Нормативно-регулююча функція** культури реалізується через систему цінностей і норм, які служать регуляторами суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на певному етапі розвитку суспільства. Норми у формі моралі, права, звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів служать засобами пристосування цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі.

6. **Інтегративна функція** культури виражається в здатності об’єднувати людей незалежно від їх світоглядної й ідеологічної орієнтації, національної приналежності у певні соціальні спільноти, а народи – у світову цивілізацію. Історія засвідчує, що зближення культур, як правило, проходило на основі генетичної або функціональної спорідненості. Особливо велика потреба в інтеграційній функції культури відчувається в сучасних умовах, коли в одних регіонах зростає соціальна напруга, а в інших відбувається бурхливий процес інтеграції (Західна Європа). Сьогодні культурний прогрес спрямований, з одного боку, на інтеграцію народів, соціальних і культурних систем, з іншого – на здобуття національного суверенітету та збереження культурної самобутності.

7. **Виховна функція** проявляється в тому, що культура не лише пристосовує людину до природного та соціального середовища, сприяє її соціалізації, але й виступає ще й фактором саморозвитку людства. Засвоївши попередній досвід, людство не припиняє саморозвитку, а репродукує культуру, ставить перед собою нові життєві цілі для задоволення матеріальних і духовних потреб.

Структура культури. У свою чергу культура поділяється на **матеріальну** і **духовну**.

Матеріальна культура – сукупність матеріальних цінностей. Це речі, що мають певну цінність у вигляді майна, предметів, товарів, пристроїв, споруд. Предмети матеріальної культури створюються для задоволення різноманітних потреб людини. Говорячи про матеріальну культуру того чи іншого народу, зазвичай мають на увазі такі конкретні предмети, як одяг, зброю, речі повсякденного вжитку, продукти харчування, прикраси, влаштування житла, архітектурні споруди.

Духовна культура на відміну від матеріальної не втілена в предметах. Сфера її буття – не речі, а ідеальна діяльність, пов'язана з інтелектом, емоціями, почуттями. Це – наука (філософія, зокрема), релігія (міфологія – у ранній період людської історії) та мистецтво.

Поєднання духовного й матеріального формує загальний простір культури як складної взаємозалежної системи елементів, що постійно переходять один в один. Так, духовна культура – ідеї, задуми художника може втілюватися в матеріальних речах – книгах або скульптурах, а читання книг чи спостереження предметів мистецтва супроводжується зворотним переходом – від матеріальних речей до знань, емоцій, почуттів. Якість кожного з цих елементів, а також тісний зв'язок між ними визначають рівень морального, естетичного, інтелектуального, а в результаті – культурного розвитку будь-якого суспільства.

Мистецтво як феномен культури. Яке ж місце в культурі займає мистецтво? Мистецтво виступає як один з елементів духовної культури. З точки зору науки, **мистецтво (художня культура) – це форма духовного відображення світу через створення художнього образу.**

Кожна історична епоха вибудовує свою систему класифікації видів мистецтва.

Аристотель стверджував, що у всіх видів мистецтв є спільна основа – це мімізис (наслідування дійсності). Різниця між ними в тому, з якої причини і якими засобами це наслідування відбувається. В епоху Відродження різницю між мистецтвами вбачали в тому, який матеріал використовується, відповідно, який орган чуття активізується при сприйнятті твору мистецтва. Подібний підхід утримався досить довго. Лише в німецькій класичній естетиці виникли нові ідеї. Зокрема, Регель стверджував, що види мистецтв розвиваються як система, що народжується “духовним кліматом епохи”. Система міняється, у ній виділяється той вид мистецтва, який найбільше відповідає історичній своєрідності епохи.

Предметом вивчення навчальної дисципліни “Історія мистецтв” є теорія та історія мистецтв. Історію та теорію мистецтва вивчає наука **Мистецтвознавство**. Як університетська самостійна наука вона виникла в другій половині XIX ст. Відокремившись від історичної науки, мистецтвознавство міцно зайняло своє місце серед гуманітарних дисциплін. За півтора століття мистецтвознавство породило імена блискучих учених, якими були написані теоретичні роботи, вивчені всі періоди історії художнього розвитку людства, а також визначилися школи,

виробилися методи у вивченні й розумінні творів мистецтва. При вивченні епохи, стилю, творчості окремого митця сучасні мистецтвознавці-вчені синтезують увесь культурологічний спектр даного часу, простежуючи зв'язок мистецтва, філософії, релігії, тобто прагнуть охопити весь світоглядний контекст епохи.

Мистецтвознавство складається з трьох розділів: історії мистецтва, теорії мистецтва та художньої критики. Перша праця з історії мистецтва була написана німецьким ученим Іоганном Вінкельманом (1717–1768) у XVIII ст. В “Історії мистецтва давнини” були систематизовані знання про мистецтво античності.

Які факти й події в XIX ст. сприяли розвитку мистецтвознавчої науки? Винятково важливе значення, на думку багатьох учених, для перших кроків історії мистецтва мали наступні факти.

Численні археологічні відкриття й наукові дослідження розширили межі історії мистецтва. У часи Вінкельмана ще майже нічого не знали ні про східні цивілізації, ні про Давній Єгипет, а уявлення про грецьку античність базувалося в основному на римських копіях. Про первісне ж мистецтво ще нічого відомо не було. До середини XIX ст. становище різко змінюється. Єгипетський похід Наполеона 1798 р. поклав початок єгиптології. Дослідники-науковці, які супроводжували французьку армію, провели велику роботу з вивчення давньоєгипетських пам'яток. Ними в Каїрі був заснований Єгипетський інститут. Багатотомні видання опису Єгипту лягли в основу подальших досліджень.

Збагатилися знання і про античність. Археологічні розкопки, які вели англійські експедиції в Греції, вперше виявили сутність справжнього грецького мистецтва. Перші знахідки первісного мистецтва відсунули історію вглиб до немислимих меж, довівши, що мистецтво з'явилося з появою homo sapiens.

Величезну роль для розвитку науки відіграло створення й відкриття музеїв. Шедеври мистецтва вперше стали доступними для загального публічного огляду. З кінця XVIII – середини XIX ст. з'явилася більшість європейських музеїв: Лувр (1793), музей Прадо в Мадриді (1785, 1839), Національна галерея в Лондоні (1824, 1839), Стара Пінакотекa в Мюнхені (1836), Ермітаж у Петербурзі (1852). Основу державних музеїв становили королівські та приватні колекції. Так, першим публічним музеєм у Європі став Лувр, відкритий у 1793 р.

Види мистецтва – це реальні форми художньо-творчої діяльності, що різняться, перш за все, способом втілення художнього змісту, специфікою творення художнього образу.

У сучасній науці немає єдиної загальновизнаної класифікації навіть класичних видів мистецтв. Існує кілька класифікацій. Найпоширеніша класифікація поділяє види мистецтва на три групи:

- просторові (статичні) – образотворче мистецтво та архітектура;
- часові (динамічні) – література, музика;
- просторово-часові – балет, театр, кіно.

Поширеною є класифікація, що поділяє мистецтва за засобами виразності. Згідно з нею виокремлюють такі великі групи видів мистецтва:

1. *Звукове мистецтво* (музика, література) – творяться й сприймаються через звук.

2. *Просторово-пластичне мистецтво* – образотворче мистецтво (живопис, графіка, скульптура, каліграфія) та архітектура. Ці твори існують у просторі, не змінюючись і не розвиваючись у часі; мають предметний характер; сприймаються глядачем безпосередньо й візуально.

3. *Декоративно-ужиткове мистецтво* (вишивка, гончарство, килимарство, художнє скло, художній метал, ювелірне мистецтво та ін.) – покликане зробити гарним речове середовище людини, її побут.

4. *Синтетичне мистецтво* (кіно, театр, телебачення, радіо). Його види поєднують у собі (синтезують) одразу кілька різновидів мистецтва.

5. *Хореографічне мистецтво* (танок, пантоміма) – базується на послідовності кроків, рухів людського тіла для створення найкращого сценічного ефекту. До основних видів хореографічного мистецтва відносяться танці – народний, бальний, класичний, сучасний. На вашу думку, чи можна вважати хореографічне мистецтво синтетичним?

За формою чуттєвого сприймання розрізняють слухові види мистецтва (музика, радіо), зорові (архітектура, скульптура, живопис, графіка, художня фотографія, дизайн, декоративно-ужиткове мистецтво, каліграфія), зорово-слухові (театр, кіно, танець).

Специфіка основних видів і жанрів мистецтва. Зупинимось на видах образотворчого мистецтва. **Основними видами образотворчого мистецтва є: графіка, архітектура, скульптура, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, також виділяють технічне мистецтво.** Вони мають свою специфіку, користуються різними матеріалами.

Графіка базується на рисунку, головними елементами якого є лінія, штрих і пляма, що наносяться на папір, картон олівцем, вуглиною або тушшю. За технікою виконання графіку поділяють на:

- рисунок твердими матеріалами (олівець, вугіль, крейда, пастель);
- малюнок рідкими матеріалами (чорнило, туш, акварель);
- друковану графіку (гравюра, літографія, офорт).

Техніки виконання гравюри:

- *ксилографія* (гравюра на дереві) – найдавніша техніка гравірування по дереву або відбиток на папері, зроблений з такої гравюри;
- *літографія* – фарба під тиском переноситься з плоскої друкарської форми (вапнякової пластини) на папір. Техніку винайшов у 1798 р. німець Алоїз Зенефельдер;
- *офорт* – різновид гравюри на металі, котрий дозволяє отримувати відтиски з друкарських форм, які попередньо оброблені кислотами. Винайдена на зламі XV – XVI ст.;
- *ліногравюра* (гравюра на лінолеумі) – відбиток з малюнка, вирізаного на лінолеумі або на подібному до нього пластичному матеріалі.

Живопис – зображення на площині, виконане найчастіше фарбами. Поділяється на **станковий живопис** (має самостійне мистецьке значення, виконується на полотні, папері, дошці) та **монументальний** (пов'язаний з архітектурним середовищем, є елементом його оздоблення, виконується на стіні, стелі, підлозі, віконному склі). До **монументального живопису** відносяться фреска, мозаїка, вітраж, що в основному створюються на історичну, релігійну або міфологічну тематику (жанри). **Станковий живопис** поділяється на такі жанри, як портрет, пейзаж (його різновидом є мариністичний жанр – морський пейзаж), натюрморт (зображає застигли, нерухомі (morte) предмети – букети квітів, композиції овочів, фруктів, посуду, килимів, меблів тощо), побутовий (сюжети повсякденного життя), батальний (на тему військової історії), анімалістичний (зображення тварин), іконопис.

Тобто класифікація розподіляє твори мистецтва за їх змістом на жанри.

Жанрами образотворчого мистецтва є портрет, пейзаж, натюрморт, анімалістичний жанр, історичний, батальний, релігійно-міфологічний, побутовий. **Узагалі жанр – це різновид твору в межах одного виду мистецтва.**

Виділяють різні техніки живопису:

- *олійний живопис* – різновид художньої техніки з використанням фарб на органічній олії, яка здатна добре сохнути й утворювати тривалі плівки на поверхні. У Західній Європі олійний живопис отримав поширення на початку XV ст. завдяки нідерландському художнику Яну ван Ейку;
- *темпера* – зображення, виконане фарбами, що готуються на основі сухих порошкових мінеральних пігментів і (або) їх синтетичних аналогів. Сполучною речовиною темперних фарб слугують емульсії (розведений водою жовток цільного курячого яйця, сік із рослин тощо). Темперні фарби – одні з найдавніших. До винайдення та поширення олійних фарб вони були основним матеріалом станкового живопису. Історія використання темперних фарб налічує понад три тисячі років. Так, знамениті розписи саркофагів давньоєгипетських фараонів виконані темперними фарбами. Темперні фарби були основними в станковому живописі візантійських майстрів;
- *пастель* – спресовані, стерті в порошок фарби, які найчастіше випускаються у вигляді м'яких кольорових олівців. Назву "пастель" мають як самі фарби, так і малюнки, створені в цій техніці;
- *енкастика* – техніка малювання, у якій сполучною речовиною для фарб є віск. Відома з часів античності та еллінізму;
- *акварель* – техніка живопису, що використовує спеціальні фарби, які при розчиненні у воді утворюють прозору суспензію тонкого пігменту, що дозволяє створювати ефект легкості й тонких колірних переходів. Спосіб малювання акварельними фарбами виник у Китаї близько III ст. У Європі ця техніка стала використовуватися з XVI ст.

Скульптура – просторово-образотворче мистецтво, вона відтворює дійсність в об'ємно-просторових формах. Для скульптури основним засобом художньої виразності є співвідношення обсягових форм у реальному просторі. Визначна роль належить пропорційності, ритму та врахуванню освітленості.

Головні жанри скульптури – портрет, історичні, міфологічні, релігійні зображення, анімалістичний жанр. За призначенням скульптура поділяється на станкову, монументальну, декоративну та пластику малих форм.

За формою виділяють круглу та рельєфну скульптуру.

Кругла скульптура має повні тривимірні об'єми. Її можна розглядати з усіх боків, оскільки вона оточена вільним простором. Різновиди круглої пластики:

- *статуетка* – вид дрібної пластики; статуя настільного (кабінетного) розміру, набагато менше натуральної величини, що служить для прикраси інтер'єру;
- *бюст* (погруддя) – погрудне, поясне або оплічне зображення людини в круглій скульптурі;
- *статуя* – об'ємне зображення людської фігури в ріст, а також тварини або фантастичної істоти. Зазвичай статуя поміщається на постамент;
- *скульптурна група* – група з двох або більше фігур, пов'язаних між собою за змістом та композиційно.

Рельєф – це скульптурне зображення, розташоване на площині. Виділяють такі різновиди рельєфної пластики:

- *горельєф* – різновид скульптурного опуклого рельєфу, в якому зображення виступає над площиною фону більше, ніж на половину об'єму, а деякі елементи можуть бути зовсім відокремлені від площини;
- *барельєф* – вид скульптури, в якому опукле зображення виступає над площиною фону не більше, ніж на половину об'єму;
- *контррельєф* (від лат. contra – “проти” і “рельєф”) – вид поглибленого рельєфу, що представляє собою “негатив” барельєфа.

Архітектура – мистецтво будувати будинки та їхні комплекси, призначені для громадського й приватного життя людей, у якому втілено єдність функціональної, конструктивної і художньої сторін.

Типи архітектури за функціональним призначенням: житлова, цивільно-громадська, культова (релігійного призначення), палацова, фортифікаційна (оборонна), промислова, ландшафтна (організовує сади, парки, сквери та інші середовища, у яких матеріалом є ландшафт і природна рослинність).

Естетичні та функціональні особливості архітектури тієї чи іншої епохи об'єднуються поняттям **архітектурного стилю**, що являє собою сукупність основних рис та ознак архітектури певного часу й місця, котрі проявляються в особливостях її функціональної, конструктивної та художньої сторін. Поняття “архітектурного стилю” входить у загальне поняття “**мистецького стилю**” як художнього світогляду, що охоплює всі сторони мистецтва і культури суспільства на певних етапах його соціального й економічного розвитку як сукупності головних ідейно-художніх особливостей творчості майстра.

Декоративно-ужиткове мистецтво має свій особливий художній сенс і свою декоративну образність та безпосередній зв'язок з побутовими потребами людей. Людина впродовж життя займається різноманітними справами: домашній побут, широке коло суспільних, трудових, культових функцій, спортивних, мистецьких занять та безліч інших. Тому існує велика кількість різних побутових предметів, речей, що допомагають виконувати людині свої функції. Багато з них мають відношення до сфери декоративно-ужиткового мистецтва. Виготовляють їх з різноманітних матеріалів (традиційно з дерева, глини, тканин, скла, металу), тому класифікують твори декоративно-ужиткового мистецтва в основному за матеріалом і технологією виготовлення:

- художні тканини (килими, батик, художнє в'язання, мереживо);
- художня кераміка (майоліка, фаянс, фарфор, кам'яна маса);
- художнє скло;
- меблі;
- одяг;
- ювелірні вироби;
- художній метал;
- художня обробка дерева (різьбярство, столярство);
- художня обробка шкіри;
- народне малювання;
- народна іграшка.

З давніх-давен людина у створених виробах задовольняє не тільки свої щоденні утилітарні, але й одночасно і свої естетичні потреби, намагаючись прикрасити предмет, яким вона користується. Як вид художньої творчості декоративно-ужиткове мистецтво остаточно складається під час виділення ремесла в самостійну галузь виробництва.

Музичне мистецтво поділяється за видами на вокальне, інструментальне, театральне. До *вокальних жанрів* відносяться камерні (пісня, романс, дует, тріо, ноктюрн) та хорові (кантата, ораторія). *Інструментальні жанри* (камерні: ноктюрн, прелюдія, пісня без слів, баркарола, балада, етюд, токато, скерцо та симфонічні: сюїта, симфонія, концерт). *Театральні жанри* (опера, балет, оперета, мюзикл).

Театр (від грец. "theatron" – місце для видовищ, видовище) – це вид мистецтва, що образно відбиває дійсність, художньо опановує світ у формах

драматичної дії. Природа мистецтва театру синтетична, адже його художній образ виникає завдяки синтезу драматургії, архітектури, живопису, скульптури, музики, майстерності актора. Отже, можна простежити певну закономірність у розвитку процесу синтезації видів мистецтва. Важлива специфічна особливість театру, яка відрізняє його переважно від усіх видів мистецтва (виняток – хореографія), полягає в тому, що глядач має змогу стати свідком процесу художньої творчості, спостерігати створення художнього образу власними очима. Естетичний вплив справжнього театрального мистецтва, що викликає почуття емпатії – співпереживання у глядача, приводить його до катарсису – духовного очищення, а саме в цьому й полягає надзавдання мистецтва взагалі. Витоки європейського театру слід шукати в античній культурі. Саме там зародилися провідні театральні жанри – трагедія, комедія та драма.

Абсолютно всі **літературні твори поділяють на окремі роди**: це епос, лірика, драма.

У межах роду розрізняють жанри та види (різновиди) літературних творів.

Жанрами епосу є оповідання, повість, роман, новела та нарис.

До *ліричних жанрів* належать романс, елегія, сонет, гімн, ода, епіграма та послання. Поема та балада, які належать до ліро-епічних жанрів, є втіленням елементів епосу та лірики у своїх творах одночасно.

До *жанрів драми (сценічне втілення)* належать комедія, трагедія, драма, фарс, трагікомедія. У цих творах розкриття сюжету йде через діалоги й монологи.

Коли говоримо про вид (різновид), мається на увазі: драма – історична, побутова, мелодрама; комедія – лірична, сатирична і т. д.

Чи можна навчитися розуміти мистецтво? Можливо, комусь видасться це запитання дивним, адже вважається, що це доступно кожному. Але разом з тим ми знаємо, що на різних людей один і той же твір мистецтва справляє різне враження. Хтось послухав музику, подивився скульптуру та й забув про почуте й побачене, а в іншого цей твір викликав безліч почуттів і думок. Перший не зрозумів, про що розповів митець своїм твором, тому й лишився байдужим. Ми відчуваємо відмінність між мовою художніх творів та тією, якою користуються в побуті. І оволодіти цією “особливою мовою” мистецтва необхідно кожному, хто прагне вдосконалення свого внутрішнього світу.

Ще в давнину утвердилася думка, що мистецтво, розважаючи, повчає. Великий французький романіст Оноре де Бальзак говорив, що все, починаючи з фрески

і скульптури й закінчуючи карикатурою, є живою історією, символом часу, мовою народів і, зрештою, могутньою силою.

Формою мислення в мистецтві виступає художній образ. Це основа будь-якого виду мистецтва. Образи виникають у свідомості людей під впливом реальної дійсності, сприйнятої за допомогою органів чуттів. Вони є копіями, відбитками дійсності. **Образи зберігаються в пам'яті і можуть бути відтворені уявою. На основі образів пам'яті художник створює нову реальність – художній образ, який у свою чергу викликає у свідомості людей (слухачів, глядачів) низку уявних образів.**

Ще одним ґрунтовним поняттям, необхідним для повноцінного аналізу твору мистецтва, виступає поняття “**стиль**”. Саме слово має давньогрецьке походження, у давнину означало назву палички для письма. Поступово значення слова змінювалося, хоча в основі залишилося уявлення про ті риси, які можуть бути зовнішньо виявлені.

Стиль у мистецтві – це структурна єдність образної системи, зовнішньо виявлених прийомів художньої виразності, що застосовуються в мистецтві.

Поняття “напря́м”, “течі́я” можна вважати синонімами стилю. Передумовами виникнення стилю виступають особливості історичного моменту, який переживає суспільство. До деякої міри можна вважати стиль у мистецтві своєрідним віддзеркаленням епохи, її візитною карткою.

Поняття “художній стиль” розглядають у комплексі з поняттями “художня епоха”, “художній напря́м” та ін. Художню епоху визначають як конкретно-історичний етап розвитку мистецтва, сформований у певну суспільно-історичну добу. Художня епоха охоплює художні напрями.

Отже, стиль у мистецтві – це мова мистецтва: сукупність художніх принципів, прийомів і засобів, характерних для мистецтва певних країн певного історичного періоду, напряму або індивідуальної манери художника.

В історії мистецтва загальноновизнаними є стилі: античний, візантійський, романський, готичний, ренесанс епохи Відродження, бароко, рококо, класичний стиль, стиль модерн та ін.

Періодизація історії мистецтв (культури).

У культурології склалися різні **підходи до типологізації культури**. Серед них найважливіші: регіональний, релігійний, історичний.

Регіональна типологія:

- арабо-мусульманський культурний регіон;
- далекосхідний (Китай, Японія);
- індійський;
- африканський;
- латиноамериканський;
- північноамериканський (США, Канада);
- європейський культурний регіон.

Релігійна типологія культури:

- конфуціансько-даосистський тип культури;
- індо-буддійський;
- ісламський;
- християнський.

Історична типологія:**1. *Культура первісного суспільства:***

- культура збирання й полювання (палеоліт 40–35 тис. рр. до н. е.)
- епоха неолітичної революції та ранньої землеробської культури (неоліт з 12–8 тис. до 4 тис. до н. е.);

2. *Культура Стародавнього Сходу* (Стародавній Єгипет і Месопотамія);**3. *Антична культура* (Стародавня Греція і Стародавній Рим);****4. *Європейська культура Середньовіччя* (V – XIV ст.);****5. *Європейська культура Відродження* (XIV – XVI ст.);****6. *Культура Нового часу* (XVII – XIX ст.);****7. *Новітній час* (XX ст.).**

Кожному історичному типу культури властиві свої світоглядні орієнтири, що визначають розуміння й переживання людиною світу й самої себе як його частини. Кожний тип культури має свою світо модель і свою модель людини.

Використана література:

1. Передерій І.Г. Історія зарубіжної культури : навч. посіб. для студентів напряму підготовки 6.020105 “Документознавство та інформаційна діяльність” денної та заочної форм навчання. Полтава : ПолтНТУ, 2015. 330 с.

2. Українська та зарубіжна культура / за ред. М. Заковича. К., 2002.
3. Греченко В.А. Історія світової та української культури : підруч. для ВНЗ. К., 2005.
4. Історія світової культури : навч. посібник / кер. авт. кол. Л.Т. Левчук. К., 2000.
5. Кордон М. Українська та зарубіжна культура. К., 2005.
6. Навчальний посібник з дисципліни “Історія мистецтв” (частина І) для студентів І курсу за напрямом підготовки 6.060102 “Архітектура” денної форми навчання / Трегубов К.Ю., Макуха О.В. Полтава : ПолтНТУ, 2015. 151 с.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке культура?
2. Що таке матеріальна і що таке духовна культура?
3. Як виявляється співвідношення і взаємозв'язок матеріальної і духовної культури?
4. Назвіть основні види та жанри образотворчого мистецтва.
5. Назвіть основні техніки живопису.
6. Назвіть основні техніки гравюри.
7. Які існують жанри скульптури?
8. Назвіть типи архітектури за функціональним призначенням.
9. Назвіть види музичного мистецтва.
10. Що таке художній образ у мистецтві?
11. Дайте визначення поняття “стиль”.

Тестові завдання для самоперевірки

1. **Мистецтво – це:** а) здатність людини на великі звершення; б) можливість змінити все на краще; в) естетичне освоєння світу в процесі художньої творчості; г) здатність людини показати себе кращою, ніж вона є в дійсності.
2. **Засобом відображення світу в мистецтві є:** а) знання; б) талант; в) художній образ; г) уява.
3. **Яку назву має техніка живопису, у якій сполучною речовиною є емульсія на основі жовтка курячого яйця?** а) олійний живопис; б) енкавстика; в) темпера; г) пастель.
4. **Яку назву має техніка живопису, у якій сполучною речовиною для фарб є віск?** а) акварель; б) темпера; в) олійний живопис; г) енкавстика.
5. **Гравюра – це:** а) різновид друкованої графіки; б) вид графічного зображення, виконаний в одному кольорі; в) відтиск зі спеціальної заготовки, котрий може мати багато

екземплярів, кожен з яких вважається оригіналом; г) малюнок, що існує в єдиному екземплярі.

6. Яку термінологічну назву має архітектура релігійного призначення? а) церковна; б) фортифікаційна; в) ландшафтна; г) культова.
7. Жанром якого з родів літератури є роман? а) лірика; б) епос; в) драма; г) трагедія.
8. До ліро-епічного жанру належить: а) трагедія; б) повість; в) балада; г) оповідання.
9. До жанрів драми відносяться: а) трагедія, комедія; б) гімн, ода; в) новела, нарис; г) балада, поема.
10. Який тип архітектури призначений для виконання оборонної функції: а) цивільно-громадська; б) культова; в) фортифікаційна; г) промислова.
11. До театральних жанрів відносяться: а) мюзикл, балет; б) симфонія, концерт; в) кантата, ораторія; г) дует, тріо.

ТЕМА 2. МИСТЕЦТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ДОБИ ПАЛЕОЛІТУ, МЕЗОЛІТУ, НЕОЛІТУ І БРОНЗИ

1. *Світосприйняття первісної людини та його відображення в художній творчості.*
2. *Мистецтво культури збирання й полювання.*
3. *Неолітична революція й культура раннього землеробства та її відображення в художній творчості.*
4. *Основні типи мегалітичної архітектури.*
5. *Трипільська кераміка та скіфський “звіриний стиль”.*

Первісне суспільство – тривалий період в історії людства: від виникнення людини розумної (близько 2,5–2,8 млн років тому) і до виникнення цивілізації та державності.

Первісний період був найбільш тривалий в історії людства. Період 80–40 тисяч років тому пов’язаний з появою сучасного типу людини розумної – неоантропа (буквально – нові люди, від грец. *néos* – новий і *ánthropos* – людина) – це узагальнена назва людей сучасного вигляду (*Homo sapiens*) або кроманьонця (Франція, грот Кро-Маньон, друга половина XIX ст. – людина, дуже схожа на сучасний тип людини).

Періоду первісності властиві такі особливості:

- 1) *антропогенез* – біологічна еволюція людини, що завершилася, на думку різних учених, від 40 до 100 тисяч років тому виникненням виду “людина розумна” (*Homo sapiens*), а також основних людських рас – надалі глибоких еволюційних змін у біологічній природі людини вже не відбувалося;
- 2) *йшло формування мислення* (або інтелекту) людини, її мови – у наступні періоди вони лише розвивалися;
- 3) людство розповсюдилося по всіх континентах;
- 4) люди переходять до *відтворювального господарства* (від полювання й збирання до землеробства та скотарства);
- 5) поряд з антропогенезом розгортається *соціогенез* – формування суспільних форм життя у вигляді родової, а потім родоплемінної організації;
- 6) складаються перші *світоглядні уявлення*, ранні форми релігійних уявлень, міфологічних систем.

Теорії, що так чи інакше пояснюють історію первісного суспільства, з’явилися в ХІХ ст. Поясненням цього факту може бути відкриття й цілеспрямоване та планомірне дослідження реліктових суспільств. Науковці сходяться на думці, що первісна епоха – це універсальна епоха високого становища жінки в суспільному житті (матріархату), властива всім без винятку народам у минулому. У тому ж ХІХ ст. розпочалася класифікація первісних пам’яток матеріальної культури, що призвело до створення науково обґрунтованої археологічної періодизації. Датський учений Х. Томсен увів поняття трьох періодів: **кам’яного, мідного та залізного**.

Найдовший з трьох періодів – кам’яний. Він у свою чергу розподіляється на три доби:

- **палеоліт** (1,5 млн – 14 тис. років тому),
- **мезоліт** (11–8 тис. до н. е.),
- **неоліт** (8–4 тис. до н. е.).

Бронзовий вік (ІІІ – початок І тис. до н. е.) і **залізний вік** (початок І тис. до н. е. – триває до цього часу).

Основою життя найдавніших людей були такі дві галузі господарства, як збирання та полювання. Люди полювали на диких тварин, включаючи великих: мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Збирали рослинну їжу:

плоди, ягоди, коріння. **Тому й культура цього періоду називається культурою збирання та полювання.** Такий тип культури спирався на привласнювальне господарство. Для культури збирання та полювання характерний розподіл праці між жінками й чоловіками. Чоловіки полювали й рибалили, жінки збирали рослинну їжу. Вони об'єднувалися в групи до 40 осіб і вели кочовий спосіб життя. За один рік кожний рід міг у пошуках їжі чотири-п'ять разів змінювати місце стоянки.

Палеоліт – це період найдавнішої історії людства, що охоплює епоху з моменту появи людини та первісно-суспільного ладу до остаточного відступу льодовиків. У палеоліті людина почала використовувати кам'яні знаряддя у своєму повсякденному житті. Кам'яна доба охоплює більшу частину історії людства на Землі й починається 2,5 або 2,6 млн років тому. Кам'яний вік характеризується появою кам'яних знарядь і сільського господарства. Епоха палеоліту закінчується з настанням мезоліту, який, у свою чергу, завершився неолітичною революцією. За часів палеоліту люди жили разом у невеликих громадах-племенах і займалися збиранням рослин та полюванням на диких звірів. Палеоліт характеризується використанням переважно кам'яних знарядь, хоча також застосовувалися деревина й кістяні інструменти. Людство протягом палеоліту поступово еволюціонувало. У кінці палеоліту, під час так званого середнього й пізнього палеоліту, люди почали створювати перші твори мистецтва й стали займатися релігійними та духовними обрядами, такими як поховання мертвих і релігійні ритуали. Епоху палеоліту розподіляють на три періоди: ранній палеоліт, середній та пізній, тривалість – 2,5 млн – 10 тис. років тому.

Період мезоліту почався із завершенням останнього льодовикового періоду й тривав протягом підвищення рівня Світового океану, що викликало необхідність людей адаптуватися до навколишнього середовища й знаходити нові джерела свого існування. У цьому періоді з'явилися **мікроліти** – мініатюрні кам'яні інструменти, які значно розширили можливості застосування каменю в повсякденному житті стародавніх людей.

Одним із видатних винаходів людства було **винайдення лука й стріли** – першої механічної зброї дистанційної дії. Це відбулося в **мезолітичну епоху**. Саме з мезолітичного часу лук і стріли стали основним знаряддям мисливця. Озброєна луком і стрілами людина тепер мала більшу можливість вполювати здобич на відстані, і вже не в колективі, а сама, до того ж у більшій кількості. У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів.

З часом привласнювальні форми господарювання почали себе вичерпувати. На зміну їм в **епоху неоліту** (VI – III тис. до н. е.) прийшли нові, прогресивніші, відтворюючі, продуктивні форми – **землеробство й скотарство**. Це був важливий етап в історії людства, своєрідний революційний переворот у системі ведення первісного господарства. Первісна людина від експлуатації готових дарів природи прийшла до свідомого відтворення та поповнення харчових ресурсів. Дослідники цей стрибок у розвитку первісної економіки називають **неолітичною революцією**. На зміну культурі збирання та полювання прийшла культура раннього землеробства. Це були принципово різні типи культури. Продуктивне господарювання дало багато їжі, постійне житло і, як наслідок, ріст народонаселення. Матері могли тепер дбати одночасно про кількох дітей. У V тис. до н. е. кількість населення у світі досягла 20 мільйонів.

Уперше почали будуватися великомасштабні кам'яні споруди, такі як башти та стіни Єрихону або Стоунхендж, що демонструє появу в неоліті значних людських і матеріальних ресурсів, а також форм співпраці між великими групами людей, котрі давали змогу вести роботи над великими проектами. В епоху неоліту з'явилася регулярна торгівля між різними поселеннями, люди почали перевозити товари на значні відстані.

Перехідна епоха, мідна доба, енеоліт – назва перехідного часу від неоліту до бронзової доби, яку застосовують археологи у зв'язку з появою й поширенням у той час виробів із міді. Мідні знаряддя застосовувалися поряд з кам'яними, що переважали. Найдавніші мідні предмети й шматки руди виявлено в ранньоземлеробних поселеннях Передньої Азії (VIII – V тис. до н. е.). У IV – III тисячоліттях до Різдва Христового мідні й бронзові знаряддя стали витісняти кам'яні на Стародавньому Сході, у Європі – з III тисячоліття до н. е. На території України мідний вік датується IV – III тисячоліттям до н. е., за часів енеоліту тут жили племена – носії трипільської, ямної культури тощо.

Бронзова доба, або бронзовий вік, епоха бронзи – історичний період, котрий прийшов на зміну енеоліту. Характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці та зброї, появою кочового скотарства, поливного ґрунтознавства, писемності, рабовласницьких держав (кінець IV – початок I тисячоліття до н. е.). Бронзова доба змінилася залізною добою в I тисячолітті до н. е.

Хронологічно бронзову добу поділяють на: 1) ранню бронзову добу; 2) середню бронзову добу; 3) пізню бронзову добу.

Залізна доба. Період залізної доби був найменш тривалим серед інших епох. Він розпочався з Темних часів у Греції у XII ст. до н. е., у Європі та на Близькому Сході, в XI ст. до н. е. в Індії та Азії. Якщо так можна висловитися, ми продовжуємо жити в часи розвиненої залізної доби, бо залізо й металургія не втратили свого значення й дотепер.

На первісному етапі розвитку людини й формуванні людського суспільства зароджується культова свідомість, в основі якої лежали **первісні вірування – тотемізм, фетишизм, магія.**

Тотемізм – культ священних предків. Кожне плем'я мало своїх священних предків, які найчастіше ототожнювалися з тваринами. Така система називалася тотемізм. Тотем – це не просто тварина, а божественна тварина, від якої пішли й реальні тварини, і люди.

Отже, **тотемізм – віра в надприродній зв'язок людини з якою-небудь твариною або рослиною.** Зображені тварини представляли собою тотем – захисника, покровителя певної групи людей і розглядались як предок, прабатько всієї спільноти.

Фетишизм – обожнення предмета. Первісна людина обожнювала речі неживої природи, вірила в надприродні властивості різних матеріальних предметів: каменів, дерев, а пізніше – ідолів, що якимось можуть впливати на людину, допомогати їй. Ці вірування лежать в основі фетишизму. Термін “фетишизм” утворено від слова “фейтісу”, це те ж саме, що й “талісман”, “амулет”. Найпоширеніша форма фетишизму – носіння амулетів. Конкретному предмету – амулету приписувалась надприродна магічна сила, здатність охороняти його власника від лиха, хвороб, поганого впливу. У пізніх релігіях фетишизм перетворився на поклоніння священним книгам, іконам, мощам, хресту, культовим спорудам.

Більш висока форма первісних вірувань – **анімізм, тобто віра в духів і душу.** Первісна людина населяє духами весь навколишній світ. Душами, за її уявленнями, володіють рослини, тварини, явища й предмети природи.

Магія. У первісному суспільстві зародились ритуальні дії. На їх основі виникла **магія – віра первісних людей у можливість впливу на навколишню дійсність, будь-яке природне явище, на інших людей шляхом певних символічних дій: замовлянь, заклинань, примов, обрядів, церемоній.** Саме слово “магія” іранського походження і за змістом відповідає таким словам, як “чаклунство”, “чарівництво”. Час виникнення магії вчені відносять до епохи кам'яного віку.

Магія не могла фізично впливати на якість предметів і явищ, але магичні слова та обряди справляли вплив на людей, вселяючи відчуття єдності, оптимізму, “програмуючи” на успіх у задуманій справі.

Первісні вірування формували уявлення людей про самих себе, про природу й світ, які **систематизувалися в міфології**, що відігравала в той час роль суспільної ідеології.

Міфологія (гр. *mythos* – оповідання, переказ, *logos* – поняття, вчення) – **це форма суспільної свідомості, зображення всього світу, наповненого живими істотами, наділеними чудесними й фантастичними якостями. Це також спосіб людського буття й світосприйняття, що ґрунтується на спорідненості людини й природи.**

Засобом виживання людини в жорсткій природі могло бути лише відчуття її спорідненості з грізними стихіями. Таке світосприйняття складало першооснову міфу, що допомагав людині відчувати себе частиною космосу – упорядкованої системи Всесвіту, на відміну від хаосу.

Міфологію складали міфи. Як відомо, **міфи (гр. *mythos* – переказ) – це фантастичні символічні уявлення людей про світ, а також оповідання про богів і надприродних героїв**. Компенсуючи недостатність знань про природу, вони становлять першу історичну форму культури.

Міф не давав об’єктивної картини світу, а лише наділяв його певним смислом. Це була своєрідна проєкція людської душі в космос, і щоб вижити в ньому, людина шукала собі покровителів в особі існуючих у ньому персонажів. Це насамперед одухотворені сили та явища природи, яких бояться та приносять їм жертви, покладаючи на них свої надії.

Міфологія та міфотворчість у зародковому вигляді містили в собі всі основні форми суспільної свідомості, релігії й філософії, розвивали фантазію, формували поетичне мислення. Отже, епоху первісного суспільства не без підстав називають “дитинством людства”, без пізнання якого неможливо усвідомити сутність сучасної цивілізації.

Релігійний культ у первісному суспільстві не мав самостійного значення. Синкретична культура вимагала органічного включення релігійних поглядів у повсякденне життя громади.

Синкретичність є типовою ознакою первісного мистецтва. Синкретичне мистецтво – це мистецтво, що поєднує в собі кілька різних видів; впливає на людину, використовуючи одразу кілька засобів. **Синкретичність – типова ознака**

первісного мистецтва, у якому елементи різних мистецтв (музики, співу, танцю, словесного мистецтва) є неподільним цілим.

На початку пізнього палеоліту народилися всі види образотворчого мистецтва: розписи на стінах і стелях печер, рельєф і кругла скульптура, гравірований малюнок на кістці, камені. Кругла скульптура творилася з дрібних порід каменів. Рельєф вирізувався або на окремих каменях, або на природних виступах стін.

Основна тема мистецтва палеоліту – тварини: мамонти, коні, олені, бики, бізони, ведмеді, що відповідало тотемічним віруванням людини.

Скрізь у місцях свого проживання люди залишали зображення контуру руки та її відбиток, тобто предметом уваги стала рука людини, яка надихнула її на бажання відтворити на стінах печер її контур, зроблений вугіллям, або це міг бути відбиток пофарбованої долоні. В епоху палеоліту суспільство складалося з мисливців, які жили ізольовано. Їжу треба було добувати, від успіху полювання залежало їх існування. І рука, цей найважливіший інструмент організму, сприяла виживанню: робила знаряддя, добувала вогонь, обробляла шкури тощо. Можливо, зображення руки – це перший образ, якому поклонялася первісна людина. Одночасно з відбитком руки були виявлені хвилясті лінії, малюнки пальцями, так звані **макарони**.

Мистецтво первісної людини поділяється на дві категорії. Перша – **“наскельне мистецтво”**, що поєднує зображення на стінах, стелі та підлозі печер, до другої відносяться **невеликі вироби з каменю, кістки, рогу**. Зображення людей зустрічаються надто рідко, і вони менш реалістичні, ніж зображення тварин. Як чоловічі, так і жіночі фігури зображені оголеними. Якщо на чоловічих фігурах чітко проступають риси обличчя (очі, рот), то на жіночих – осіб немає. Жіночі зображення узагальнені, з великим животом і грудьми. Широкий ареал розповсюдження подібних фігурок ясно говорить про їх культовий характер. Завдання в даному випадку полягало не у відтворенні конкретної натури, а в створенні узагальненого образу жінки-праматері, символу родючості, хранительки вогнища.

Печерний живопис відомий на території Європи. Здебільшого ці пам'ятки сконцентровані на території Південної Франції та Північної Іспанії. Це – печери Альтаміра, Ласко (15 500 років тому), Ламут, Пер-нон-Пер, Марсула та інші. Зокрема, печеру Ласко у Франції було відкрито цілком випадково у вересні 1940 р., її виявили четверо хлопчиків, котрі, граючись, залізли в яму, що відкрилась під коренями дерева, яке впало після бурі. Живопис печери Ласко – зображення биків, диких коней, північних оленів, бізонів, баранів, ведмедів та інших

тварин – найдосконаліший художній витвір із тих, які були створені людиною в епоху палеоліту. Малюнки виконані фарбами: чорною із сажі та червоною з охри. Тварини мають цілком реалістичний вигляд. На деяких із них намальовані списи, що їх пронизують, або гарпуни. Жіночі зображення розташовуються завжди в лівій групі або на лівій стіні печери, і голови у них забарвлені в червоне, а чоловічі завжди розміщені у правій групі або на правій стіні печери, і голови їх зафарбовані у чорний колір. Треба зазначити, що скульптури та малюнки, які зображують тварин, реалістичні, а людські дуже умовні та схематичні.

Печера Альтаміра

Жіноча статуетка з Віллендорфа

Одним з перших свідчень про увагу людей до самої себе можна вважати так званих **палеолітичних венер**. Так археологи назвали численні жіночі зображення у вигляді невеликих скульптурок з каменю, кісток або глини, які були знайдені під час розкопок. Майже всі вони позначені гіпертрофованими ознаками жінки-матері. При цьому кінцівки в них лише намічені. Спотворені форми цих статуеток спричинили їх іронічне найменування “венерами” (наприклад, так звана Венера Віллендорфська). Жіночі зображення особливо притаманні художній культурі доби матриархату, коли рід підтримувався жінкою, охоронницею дому та вогнища. Первісні “венери” уособлювали архаїчні уявлення про жінку-матір, продовжувачку

роду, прародительку й берегиню. В архаїчній пластиці не зображувались риси обличчя, що було зумовлено несформованістю в первісній свідомості уявлення про “Я”, тобто особистість. Первісна людина усвідомлювала себе та інших людей лише як носіїв спільних ознак цієї спільноти, що й виявилось в умовності або відсутності рис обличчя як у скульптурі, так і на живописних зображеннях.

До предметів первісного мистецтва належать “чуринги” – невеликі камені, вкриті зображеннями та магічними знаками.

Наступ епохи неоліту (8–4 тис. р. до н. е.) ознаменував появу нових форм господарювання: **скотарства й землеробства**. Людина починає жити осілим життям. На землі панує патріархат. Одним з найважливіших технічних винаходів неоліту стала **кераміка**. З глибокої давнини у людей були ємності з каменю, але посудини з обпаленої глини швидко увійшли в побут, певним чином підпорядкувавши собі мистецтво. Вироби прикрашалися орнаментом, рельєфом, розфарбовувалися.

Неолітичне мистецтво насамперед представлено орнаментом на керамічних посудинах, дрібною пластикою (фігурки тварин, птахів і людей) і наскельними зображеннями. **Наскельний живопис** в епоху неоліту стає все більше схематичний та умовний: зображення лише злегка нагадують людину чи тварину. Це явище характерне для різних районів земної кулі. Наприклад, знайдені на території Норвегії наскельні малюнки оленів, ведмедів, китів і тюленів, які досягають 8 метрів у довжину. Окрім схематизму вони відрізняються недбалістю виконання. Поруч із стилізованими малюнками людей і тварин зустрічаються різноманітні геометричні фігури (кола, прямокутники, ромби і спіралі), зображення зброї (сокири, кинджали) і засобів пересування (човни й кораблі). Відтворення живої природи відходить на другий план.

Вершиною розвитку духовної культури первісного суспільства було створення упорядкованої **писемності**. Виникнення писемності – величезний стрибок у розвитку культури. Вона фіксує розвиток культури в часі та просторі. Наука знає **три головні типи письма**. Вони історично змінювали один одного. Це – **пиктографія, ідеографія та фонографія**.

Для первісного суспільства характерна **пиктографія** (від лат. pictus – малюнок, розмальований і grafo – пишу). **Пиктографія – це письмо, знаки якого (пиктограми) мають вигляд малюнків**. Ці малюнки наочно зображають предмети та явища дійсності – людей, птахів, дерева, житло. У сучасному суспільстві також застосовується пиктографія для позначення правил дорожнього руху, спортивної емблематики тощо.

В епоху неоліту велике значення отримала **дрібна пластика**. Фігурки тварин вироблялися з глини, дерева, рогу, кістки, рідше з каменю. Люди навчилися виготовляти бронзу (сплав олова й міді), що сприяло подальшому розвитку виробництва. У великій кількості виготовляються металічні прикраси: браслети, персні, сережки, підвіски, обручі, нашивні бляшки, що урізноманітнювали оздоблення одягу, який доповнювали різні пояси, пряжки і застібки. Багато й по-різному прикрашалася зброя.

Нове бачення світу, інше уявлення про місце в ньому людини виникає в епоху неоліту. У віруваннях хлібороба головна увага приділяється силам природи – сонця, вітру, землі, дощу, від яких залежить його існування. Тоді ж починається поширення культури **мегалітичних споруд** – монументальних конструкцій з великих кам'яних брил або плит.

Архітектура. Найважливішим явищем, характерним для **пізнього неоліту та всієї епохи бронзи**, є поява **мегалітичної архітектури**, що виникла у багатьох місцях Європи й Азії, засвідчивши великі зміни в житті первісної людини. Сам термін – мегаліти – походить від грецького “мегас” – великий, “літус” – камінь. Мегалітичні будівлі можна поділити на три види:

- **менгіри** – вертикально поставлені камені, часто покриті рельєфом, ледь оброблені;
- **дольмени** – чотирикутні будівлі з каміння. Найпростіший дольмен – два вертикально поставлені камені, перекриті третім. Завершений по формі дольмен складався з чотирьох щільно припасованих плит, що утворюють чотирикутник і перекриті п'ятою плитою. У багатьох дольменах внутрішні сторони плит покриті символічними знаками;
- **кромлехи** – кам'яні плити або стовпи, розташовані по колу, що можуть складатися з кількох рядів кіл. Окремі точки кромлеха фіксували фази річного руху Сонця. Кромлехи розташовуються навколо кургану чи жертвового каменя. Це перші відомі нам культові споруди. У той же час кромлехи, ймовірно, служили найдавнішими обсерваторіями.

Мегаліти були широко розповсюджені: вони знайдені в Західній Європі, Північній Африці, на Кавказі. В одній тільки Франції їх виявлено близько чотирьох тисяч. Призначення цих споруд не відоме.

Найзнаменитіша із них споруда – **кромлех Стоунхендж** (IV – II тис. до н. е.), розташована неподалік міста Солсбері в Англії. Стоунхендж побудований із

120 кам'яних брил вагою до 7 т кожна, висотою понад 4 м, а в діаметрі складає 30 м. Цікаво, що гори Преселлі в Південному Уельсі, звідки, як вважалося, доставляли будівельний матеріал для цієї споруди, знаходяться за 280 км від Стоунхенджа. Але сучасні геологи вважають, що кам'яні брили потрапили в околиці Стоунхенджа з льодовиків із різних місць. Дослідники висловлюють припущення про те, що Стоунхендж використовувався для спостережень за зорями, вираховування сонячних затемнень. Є ще версія, яку в науковому світі розцінюють як абсолютно неймовірну. Вважається, що Стоунхендж – це злітна смуга для інопланетних кораблів. Нібито в 14 км від Аддіс-Абеби були знайдені наскельні малюнки, датовані віком у 5 тисяч років, на яких був зображений малюнок побудови, дуже схожої на Стоунхендж, з центру якої злітає щось подібне до космічного корабля.

Мегалітичний культовий центр у Стоунхенджі

Вивченням мегаліта займаються історики, археологи, геологи, антропологи, хіміки і навіть інженери-будівельники. Відомо напевно тільки те, що до кінця розгадати цю загадку неможливо, а всі версії так і залишаються лише припущеннями. Стоунхендж настільки старий, що вже в античну епоху його історія була забута. На каменях немає жодного напису, ні малюнка, ні хоч якоїсь позначки.

Трипільська культура (5400–2600 рр. до н. е.) зародилася в так званому мідному віці, або ж енеоліті. Почався розклад первіснообщинного ладу, і, як наслідок, змінились погляди у комплексі вірувань. Це знайшло відображення в кераміці, монументальній скульптурі, орнаменті та поховальному обряді. Основою життєдіяльності трипільських племен було землеробство, а також скотарство. Надзвичайно високий рівень мали домашні виробництва й общинні ремесла, особливо гончарство та металообробка. Основним економічним осередком тогочасного суспільства була велика сім'я, котра складалася із кількох парних сімей. Місцями проживання багатосімейної общини були великі будівлі, розділені перегородками на окремі відсіки, кількість яких дорівнювала кількості парних сімей (мала сім'я могла проживати і в окремій будівлі). Трипільські поселення були різних розмірів, а найбільші з них зосереджувались у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Найголовнішим елементом у плануванні таких “протоміст” було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав 1 – 3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами. Вони утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. Культові обряди та церемонії проводились як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах. Трипільці були язичниками. Поклонялися богам землі, неба та ін. Проводили ритуали, приносили жертви богам.

З розвитком господарства виникла потреба розвитку ремесел: металургії, гончарства, текстилю. Трипільці володіли великим природнім скарбом – покладами кременю, що зумовило появу металургії. З кременю виготовляли знаряддя праці (ножі, вістря списів, мотики та ін.). З міді виготовляли сокири, різні прикраси. Розвивалося ткацтво, обробка шкіри. Трипільська культура сприяла виокремленню деяких виробництв у самостійні галузі, появі майстрів-професіоналів, створенню спеціальних інструментів і верстатів.

Трипільське гончарство набуло дуже високого рівня, що дає право назвати цю галузь не ремеслом, а мистецтвом. **Трипільська кераміка** витончена за технічним рівнем виконання, розмаїттям і вибагливістю форм, орнаментальністю і художнім вирішенням. Характерно, що кераміка виконувалась без гончарного круга. Проте вона посідає одне з перших місць серед глиняного посуду первісних європейських племен. Трипільці створювали дивовижний посуд різних форм з різноманітними способами оздоблення. Особливої уваги заслуговує антропоморфна пластика трипільців. Саме антропоморфні зразки виробів трипільської кераміки є носіями інформації про духовне життя трипільців. Скульптурна пластика дає уявлення про естетичні погляди трипільців. Матеріалом для таких виробів переважно була

обпалена керамічна глина-теракота, хоча на ранньому етапі розвитку зрідка траплялися антропоморфні статуетки із кості, міді та каменю.

За всю історію досліджень з понад трьох тисяч статуеток неушкодженими було знайдено лише 103. Статуетки здебільшого зображають жінок (90 %), чоловіків набагато менше. Окрім антропоморфних фігурок трапляються і зооморфні. Деякі фігурки зображають різні предмети: моделі глиняних вівтарів, жител, моделі крісел і столиків, антропоморфні посудини та ручки ковшів, різні амулети тощо.

Найдавніший трипільський посуд різноманітний за формою та розмірами, але його об'єднує характерний декор, котрий утворюють заглиблені візерунки, жолобки яких заповнені білою глиною. Кераміку раннього Трипілля вирізняє тонкий рельєфний орнаментальний декор. Серед орнаментів домінують елементи трипільських спіралей. Жіночі фігурки раннього Трипілля вирізняються мініатюрними розмірами. Серед них є сидячі фігурки і стоячі, які нагадують фігурки птаха. Їх виконано в умовно-натуралістичному стилі, всі вони мають дуже пиші стегна. Жіночі статуетки втілюють образ трипільської “Великої богині”.

Посуд виготовлявся трьох типів: господарський, кухонний і культовий. Величезний, до півтора метра заввишки, посуд для зберігання зерна та іншого збіжжя вкопувався у долівку помешкань – зручно та охайно. Різноманітним був і так званий кухонний посуд, що використовувався для приготування їжі: глеки, глечики, горшки, кухлі, кринки, миски, тарілки, кубки, чаші, сковорідки. Трапляються і широкогорлі амфори, кухлики з однією ручкою, мініатюрні посудинки з покришками. Доволі довго істориків, археологів та інших дослідників цікавить загадка так званого біноклевидного посуду. Інтрига стає більшою, якщо взяти до уваги, що біноклі не мають аналогів у жодній археологічній культурі. Через повну безпорадність та неможливість пояснити призначення цього посуду учені зараховують його до предметів релігійного культу: вважають, що “біноклі” використовували для ритуалу викликання дощу.

Найпопулярнішими орнаментальними елементами були спіраль, меандр та канелюри, поширеним був поліхромний розпис чорною, білою та червоною мінеральними фарбами. Виділяють такі найуживаніші способи орнаменталізації: ямки, гребінцеві вдавлення, рельєфні композиції, відбитки шнура або текстилю, рельєфні шишечки, валики по шийці або плечиках, наліпні дужки, насічки, прокреслення зигзагоподібних ліній із кольоровим розписом чи без нього. Часто вплітаються реалістичні зображення рослин, твари н, людини або частин її тіла.

Трипільська кераміка

У загальній системі орнаментації глиняного посуду трипільців виділяють щонайменше 18 схем: хрестовидні; фістонні; метопні і тангентні композиції; горизонтальні S-подібні та похилі дуги; вертикально роз'єднані і так звані негативні овали; совиний лик; волюти з листочками на кінцях; трикутники з витягнутими вершинами; так звана лицьова схема; хвилясті стрічки; коса сітка; фриз; комети; концентричні кола; похилі дуги; канелюри; меандри тощо. Звичайно, трипільська культура знала локальні способи орнаментації посуду. Наприклад, різне поєднання смугових (фриз, облямування, бордюру), хвилястих та ламаних ліній. У межиріччі Південного Бугу та Дністра кольоровий розпис був звичайним явищем, а от у Середньому Подніпров'ї не знайдено жодного розписаного черепка.

Для орнаментації трипільської кераміки характерні триярусні композиції, які свідчать про триярусний поділ світу на землю, небо та “небеса” (або “верхнє небо”), якими управляла велика космічна володарка.

У світогляд трипільців ввійшли всі чотири виміри: довжина, ширина (земля розорана “повздожж і попережж”), висота (висота світу, який зникає в “небесах”), час (безперервний рух світу). На думку багатьох дослідників, трипільська орнаментика мала релігійно-магічне навантаження і використовувалась як своєрідний запис світоглядної інформації. Орнаментация трипільців була суспільним явищем, яке давало можливість розповісти про відношення до світу та об'єднати людей для різних спільних дій. Вона складалась із окремих знакових систем, розвивалась

самостійно, являла собою один із центрів розвитку піктографії й існувала насамперед як засіб магічного спілкування з вищими силами.

Трипільські піктографічні знакові системи, за дослідженнями вчених, ще не були справжньою писемністю, тобто не передавали графічно слова, вони були підказкою тому, хто говорив, засобом для кращого запам'ятовування та відтворення якихось повідомлень.

Одна з найхарактерніших культур залізного віку – скіфська (VII – II ст. до н. е.) – культура племен Північного Причорномор'я, Кубані та Алтаю з характерним для неї так званим **“звіриним стилем”** – зображенням тварин у гармонійних закінчених композиціях. Скіфська культура – це культура багатьох кочових, напівкочових і землеробських племен. Збереглася велика кількість скіфських могильників і городищ. Багато відомостей про скіфів залишили античні автори, особливо Геродот. Опис скіфських племен є в одному з творів Гіппократа.

Скіфи-землероби отримували добрі врожаї пшениці, яка конкурувала на грецькому ринку з єгипетською. Високо цінувалися скіфські коні. У свою чергу, греки ввозили до Скіфії вино, кераміку, ювелірні вироби. Торгівля йшла через грецькі колонії: Ольвію (поблизу сучасного Миколаєва), Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч) та інші.

За свідченням Геродота, у скіфів був звичай за межами свого поселення викладати великі горби з хмизу, а на їх верхівку ставити меч. Такій споруді поклонялися, а потім спалювали. Скіфи зводили курганні насипи значних розмірів, іноді завершуючи їх кам'яними скульптурами чоловіків-воїнів. На Полтавщині декілька десятків років ведуться розкопки так званого Більського городища, яке, на думку деяких авторитетних фахівців, є залишками столиці Скіфії – легендарного міста Гелон. У похованнях скіфів знаходять чудові вироби ужиткового мистецтва: прикраси, парадну зброю, кінську зброю, посуд. Всесвітню популярність отримала **золота пектораль** з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. В орнаментах, дрібній пластиці, прикрасах побутових речей одне з головних місць займає тваринний світ, а саме: декоративні зображення тварин або окремих частин їх тіла (кіготь, дзьоб, голова). Такий напрям в ужитковому мистецтві отримав назву **“звіриний стиль”**.

Скіфський “звіриний стиль” має свої особливості, одна з яких – **об'єднання реалізму з декоративними мотивами**. Наприклад, на золотій прикрасі для щита з Костромського кургану на Кубані тіло оленя зображене реалістично, а роги – абсолютно неправдоподібною форми. Але композиційно виникає єдиний образ:

завитки рогів, розташовані вздовж усієї спини тварини, підкреслюють легкість і стрімкість оленя.

Скіфське мистецтво

У скіфському “звіриному стилі” ми бачимо зображення хижаків (найчастіше різних котячих), копитних (оленя, гірського козла, рідше кабана), птахів (зазвичай орла) або окремо їх голів, лап, крил. Іноді ці елементи зливаються воедино, створюючи образ фантастичної істоти з крилами птиці і тулубом лева, а іноді й з рогами. Копитні здебільшого представлені з чотирма підібраними до живота ногами (так звана “поза летючого галопу”), хижаки частіше зображуються в момент, коли спіймали здобич, але часом ми бачимо їх і згорнутими в кільце або припавшими на лапи. Часто велике зображення звіра служить ніби фоном, на якому розміщуються більш дрібні додаткові фігурки. Усі ці композиції прикрашали предмети озброєння, кінської зброї, особистого оздоблення. Зображення виконувались у техніці високого рельєфу за допомогою лиття, різьблення, кування, чеканки, найчастіше із золота й срібла.

Особливостями скіфського “звіриного стилю” є надзвичайна динаміка, реалістичність образів. Всебічно дослідивши їх, фахівці досі не одностайні в одному з найважливіших питань: що ці пам’ятки означають? Одні вважають, що предмети,

виконані в звіриному стилі, мали магічні функції – були покликані забезпечити своєму власникові ті властивості й здібності, які притаманні зображеним тваринам: силу, швидкість, пильність. Інші вважають, що ці зображення – символи різних скіфських богів; причому допускається, що одне і те ж божество символізувалося зображеннями різних тварин, а один і той же символ міг часом зв'язуватися з різними богами. Треті навіть вважають, що це зображення самих богів, яких скіфи наділяли звіриним виглядом. Існує, нарешті, думка, що релігійне значення було далеко не головним у скіфському мистецтві, а предмети, прикрашені звіриними мотивами, служили, перш за все, для позначення соціального рангу їх власника.

Таким чином, первісне мистецтво зіграло важливу роль в історії людства. На відміну від сучасного, воно не мало поділу на різновиди, було синкретичним, тобто єдиним. Навчившись створювати зображення (скульптурні, графічні, мальовані), людина набула певну владу над часом. Уява людини втілилась у новій формі буття – художній, розвиток якої досліджується історією мистецтва.

Використана література:

1. Трегубов К.Ю., Макуха О.В. Історія мистецтв : навчальний посібник для студентів І курсу за напрямом підготовки 6.060102 “Архітектура” денної форми навчання. Полтава : ПолтНТУ, 2015. 151 с.
2. Українська та зарубіжна культура / за ред. М. Заковича. К., 2002.
3. Греченко В.А. Історія світової та української культури : підруч. для ВНЗ. К., 2005.
4. Історія світової культури : навч. посібник / кер. авт. кол. Л.Т. Левчук. К., 2000.
5. Ліндсей Д. Коротка історія культури: від доісторичних часів до доби Відродження. У 2 т. К., 1995. Т. 1.
6. Попович М. Нарис історії культури України. К., 1998.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості первісної культури і мистецтва?
2. Який характер мали печерні рисунки палеоліту?
3. Які первісні вірування лежали в основі культової свідомості на первісному етапі розвитку людини?
4. Розкрийте роль і значення міфу в первісній культурі.
5. Що дала людству неолітична революція?
6. Які особливості трипільської культури?

7. Які найпоширеніші способи орнаментзації трипільської кераміки?
8. Назвіть різновиди первинної архітектури.
9. Назвіть особливості скіфського “звіриного стилю”.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. **“Людину розумну” інакше називають:** а) неандерталець; б) кроманьйонець; в) пітекантроп; г) синантроп.
2. **Міфологічному світогляду притаманне:** а) раціоналізм; б) рефлексивність; в) логічна послідовність; г) злиття уяви, фантазії з реальністю.
3. **Нерозділеність, злитість мистецтва, міфології, релігії, що характеризує початковий стан первісної культури:** а) анімізм; б) фетишизм; в) синкретизм; г) тотемізм.
4. **Яке явище називається неолітичною революцією:** а) винайдення вогню; б) винайдення лука й стріли; в) перехід до відтворюючих форм господарювання; г) винайдення рибацтва.
5. **Піктографія – це:** а) наукова дисципліна; б) художній стиль; в) малюнкове письмо; г) печерний живопис.
6. **Фетишизм – це:** а) віра в надприродні можливості матеріальних предметів; б) віра в надприродну спорідненість людей з рослинами і тваринами; в) віра в надприродну силу, що править світом; г) віра в існування душі і духів.
7. **Тотемізм – це віра:** а) у надприродні властивості матеріальних речей; б) у родинний зв'язок між групою людей і певним видом рослин чи тварин; в) у різноманітних духів, у душу як двійника тіл.
8. **Всесвітньо відома пам'ятка мегалітичної архітектури Стоунхендж – це:** а) дольмен; б) кромлех; в) менгір; г) обеліск.
9. **До привласнювальних видів господарювання належать:** а) збиральництво й полювання; б) землеробство і скотарство; в) землеробство, скотарство й ремесло; г) збиральництво, мисливство, скотарство.
10. **Скельний живопис було вперше виявлено у печері:** а) Альтаміра в Іспанії; б) Ла Мут у Франції; в) Мармурова в Криму; г) Ла Мадлен у Франції.

ТЕМА 3. МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ. МЕСОПОТАМІЯ

1. *Періодизація культури Месопотамії.*
2. *Ознаки моделі культури.*
3. *Архітектура як відображення світомоделі суспільства.
Месопотамські храми – земні обителі богів.*
4. *Міфологія та філософська поезія.*

Історія Стародавнього Сходу бере свій початок від виникнення найдавніших цивілізацій у Месопотамії (4 тис. до н. е.), Єгипті (6 тис. до н. е.), в Індії (4 тис. до н. е.) та Китаї (2 тис. до н. е.). Сприятливі природні умови субтропічного клімату зумовили формування саме в долинах річок Євфрату, Тигру та Нілу ранніх цивілізацій та їх перших держав – Месопотамії та Єгипту. Згодом цивілізації виникають у долинах річок Інду й Гангу в Індії та долинах Хуанхе і Янцзи в Китаї. На чолі більшості країн Стародавнього Сходу, східних деспотій стояли повновладні правителі, царі, які були обожнені при житті релігією.

Первісні родоплемінні культи природи – фетишизм, тотемізм, магія еволюціонували в офіційну релігійну ідеологію, де обожнювалась державна влада

й особи деспотів. На ґрунті старовинних усних переказів формувалася міфологія народів Стародавнього Сходу як спроба пояснити походження й історію, світобудову загалом. Міфологічні уявлення тісно перепліталися з релігійними віруваннями.

Розвиток сільського господарства, ремесла, торгівлі та державності зумовив виникнення у країнах Стародавнього Сходу наукових знань. Тут була створена писемність, розвивалися фундаментальні та прикладні наукові знання з астрономії, медицини, математики, фізики, хімії, правознавства, виникла література, зріс рівень музичного й образотворчого мистецтва.

Стародавня Месопотамія (або Дворіччя) була розташована між ріками Тигром і Євфратом. Ця територія зараз переважно належить Іраку. У перекладі з грецької буквально: “месос” – середній, “потамос” – річка. Тут, починаючи з IV тис. до н. е., протягом трьох тисячоліть, змінюючи одна одну, утворювалися й розпадалися різні рабовласницькі держави.

Дуже довго ця цивілізація залишалася практично невідомою науці. Основним джерелом знань була Біблія, де є розповіді про будівництво Вавилонської вежі, про правителя Навуходоносора, про халдеїв – мешканців Вавилону, про столицю Ассирії – Ніневію. Опис цих місць зустрічається і в давньогрецького історика Геродота. Зокрема, він захоплювався стінами Вавилону – такої ширини, що на них могли розїхатися дві бойові колісниці; у нього є опис висячих садів Семіраміди – одного із Семи чудес світу.

Такі свідчення довго викликали сумніви, тому що було незрозуміло, куди могла зникнути така велика цивілізація.

І тільки в XIX ст. відбулися грандіозні археологічні відкриття в долинах Тигру і Євфрату. Були розкопані головні міста Месопотамії, розшифрована писемність, що дозволило досить детально реконструювати минуле Дворіччя. Знайдено залишки будівель і навіть цілих міст, статуї та рельєфи, речі та зброя.

На півдні Месопотамії на початку III тис. до н. е. виникли стародавні рабовласницькі міста-держави – спочатку Шумер, потім Аккад. У II тис. до н. е. вавилонський цар Хаммурапі підкорив Шумер і Аккад. Так утворилося Вавилонське царство. На півночі, по середній течії Тигру, знаходилася інша рабовласницька держава – Ассирія.

Тому розвиток мистецтва Давнього Сходу прийнято ділити на такі історичні періоди:

- 1) **Шумеро-Аккадський період** (2700–1900 рр. до н. е.);

- 2) **Вавилонський** (1900–1600 рр. до н. е.). Вавилоняни були захоплені північними хеттами та касситами. Із цього часу починається возвеличення Ассирії як незалежної держави;
- 3) **Ассирійський період** (1300–625 рр. до н. е.);
- 4) **Нововавилонський період** (625–539 рр. до н. е.).

Нововавилонський період починається з повстання в 625 р. до н. е. проти Ассирії. Закінчився Нововавилонський період у 539 р. до н. е., коли перський цар Кір виступив проти Вавилонії та не зустрів серйозного опору. Після цього Вавилонія й Ассирія вже не змогли повернути втрачену незалежність, переходячи послідовно від персів до Олександра Великого та інших завойовників. Саме місто Вавилон ще довгий час залишалося важливим адміністративним центром, стародавні міста Ассирії прийшли до занепаду, а від ассирійської столиці Ніневії в V ст. до н. е. залишився лише високий пагорб.

Основою життя в Месопотамії було землеробство, що базувалося на розвиненій іригаційній системі. Була збудована й функціонувала перша в світі зрошувальна система. Як і в інших країнах, культивування злакових складало основу осілого способу життя, починаючи від найдавніших поселень. Сіяли ячмінь, пшеницю, просо, а також льон. Шумери винайшли гончарний круг, колесо, бронзу, місячно-сонячний календар. Шумери винайшли пиво і варили 19 сортів пива з ячменю.

Своє життя і долю люди пов'язували із зірками, тому небу приділялася особлива увага. **Релігійні вірування шумерів були політеїстичними** (багатобожними). У кожного міста був свій бог, кожна людина мала свого бога-покровителя. Самими головними богами були бог неба Ану, землі – Ентіл, бог водної пучини – Енкі (Еа), повітря – Енліль (Еліль).

Населення Месопотамії не розділяло світ на живий і мертвий, реальний та ілюзорний. Все, що можна відчутти, виразити чи просто уявити, воно наділяло душею, здатністю мислити й діяти. В його уявленні світ буквально кишив найрізноманітнішими богами та духами. Кожне місто чи село, кожна сім'я, кожна людина мали своїх богів-покровителів – великих, могутніх і мудрих, проте не позбавлених людських пороків, здатних навіть на аморальні вчинки.

Мешканці Месопотамії вірили у потойбічне життя. Загробне життя уявлялося їм невідрадным животінням, коли доводиться вічно терпіти спрагу і втамувати голод глиною й пилюкою. Щоб хоч якось скрасити страждання існування на тому світі,

небіжчикові клали в могилу трохи їжі та напоїв. Про це мав подбати син покійного, тому вавилонець прагнув будь що мати сина, хоча б приймака.

Політичну владу здійснював цар (лугаль). Він водночас був керівником держави, верховним головнокомандувачем і верховним жерцем. Особа царя обожнювалася. На ранніх етапах історії цар зазвичай приходив до влади в ролі військового ватажка, обраного людьми. Він організовував регулярну армію, навчав її і вів на бій. Могутність царя і частота війн у Месопотамії швидко зробили правителя верховною фігурою в місті-державі, і царювання невдовзі стало спадковим.

Символом статусу царя був палац, який суперничав за величчю із храмом. Такий палац мав вигляд світського житлового будинку із багатьма глухими, позбавленими вікон приміщеннями, які групувалися навколо подвір'я. Проте від звичайних світських приміщень палац відрізнявся велетенськими розмірами і багатством оздоблення.

Месопотамію можна вважати батьківщиною **писемності**, широке розповсюдження якої припадає на період близько 3000 р. до н. е. Це була клинописна писемність шумерів.

Наука знає три головні типи письма, що історично змінювали один одного. Це – піктографія, ідеографія та фонографія. Клиннописна писемність шумерів відноситься до ідеографічного письма. **Ідеографія** – (від грец. – образ, поняття і графо – пишу) – один із типів письма, знаки якого (ідеограми) передають цілі поняття.

Основні системи ідеографії – давньоєгипетська ієрогліфіка, месопотамська клинописна писемність, китайська ієрогліфіка, письмо американських індіанців, математичні цифри й знаки.

Клиннописна писемність шумерів як різновид ідеографії – це писемність, знаки якої складались з клиноподібних рисочок. Вони вичавлювались у сирій глині. Таблички з цієї глини були міцними. Вони обпалювались в гончарних печах. Шумерський клинопис був розшифрований у XIX ст.

Шумери створили перші в людській історії поеми, написали перші елегії. У столиці Ассирії – Ніневії з'явилася найдавніша у світі бібліотека. Її володарем і засновником був один з останніх царів Ассирії – Ашшурбанапал. Бібліотека вміщала понад 20 тисяч “книг” у вигляді глиняних табличок і була блискуче організована: внизу кожної таблички – повна назва книги і номер “сторінки”, ящики розміщувались на полицях відповідно до тем, у кожній полиці – номер. У бібліотеці Ашшурбанапала збереглася перша з відомих у світовій літературі епічна поема. Це

“Епос про Гільгамеша”, що вважається одним з найкращих зразків давньомесопотамської літератури. Гільгамеша можна сприймати як реальну історичну особу, він був п'ятим правителем I династії міста Урука в Шумері (кінець XXVII – початок XXVI ст. до н. е.). Сповнена глибокого філософського змісту поема складається з дванадцяти пісень. Вона розповідає про царя міста Урук, героя Гільгамеша. Гільгамеш і його друг Енкіду здійснюють безліч подвигів. Після смерті Енкіду Гільгамеш не може примиритися з тим, що, на відміну від богів, люди не живуть вічно. Він вирушає шукати таємницю безсмертя. Пошуки приводять його до першої людини – Утнапішті, який переказує Гільгамешу історію свого життя. Переклад цієї розповіді на європейські мови викликав справжню сенсацію, оскільки вона практично повністю співпадала з розповіддю про “великий потоп” у Біблії: гнів богів, спорудження великого корабля, земля, покрита водою; навіть зупинка на вершині великої гори! Наприкінці своєї подорожі Гільгамеш, загубивши чарівну квітку безсмертя, розуміє: вічно живе в пам'яті нащадків той, хто робить добрі справи. У поемі закладено глибокий моральний зміст: людина не може зрівнюватися з богами, даремними будуть її намагання здобути безсмертя. Але те, що робить людину безсмертною в пам'яті людей, – це її славні діла.

“Енума еліш” (“Коли вгорі...”) – космогонічна поема, одна з найвеличніших пам'яток шумерської літератури. Складається із семи клинописних табличок з текстом по 125–165 рядків кожна. Таблички були знайдені в бібліотеці асирійського царя Ашшурбанапала. Поема датується II тисячоліттям до н. е. У порівнянні із шумерськими уявленнями про творення світу новим у космогонічній частині поеми є уявлення про послідовні покоління богів, серед яких кожне наступне перевершує попереднє, про теомахію – боротьбу старих та нових богів та уніфікування багатьох божественних образів творців в один. Поема відводить головну роль у творенні світу Мардуку, центральному божеству вавилонського пантеону, головному богу міста Вавилон. Мета створення поеми – обґрунтувати та утвердити право Мардука на панування над усіма древніми богами і над всесвітом, довести, що він – прямий та законний нащадок древніх могутніх сил, у тому числі й шумерських божеств. Тому Мардук отримує шумерську генеалогію і стає героєм – переможцем древніх космічних сил. Вже в кінці II тис. до н. е. він займає головне місце у вавилонському пантеоні, а в кінці старовавилонського періоду отримує загальне визнання й за межами Вавилону.

В ашшурській версії поеми кінця II тис. до н. е. Мардука замінює Ашшур, головний бог міста Ашшур та центральне божество асирійського пантеону.

Це стало проявленням загальної тенденції до уніфікації та монотеїзму, точніше – *монолатрії*, яка виражалася в прагненні виділити основного бога, що мало підґрунтя не тільки в ідеологічній, але й в суспільно-політичній ситуації I тисячоліття до н. е. Ряд космологічних мотивів поеми “Енума еліш” дійшов до нас у грецьких переказах вавилонського жерця 4–3 тис. до н. е. Беросу, а також грецького письменника VI ст. н. е. Дамаскія.

“Енума еліш” і стилем, і мовою, і призначенням своїм являє яскравий та характерний приклад культового, храмового епосу: вона була частиною новорічного богослужіння.

Шумери заклали основні соціальні, економічні й інтелектуальні моделі месопотамської цивілізації, проте, незважаючи на культурні переваги, тривалі війни виснажили їх силу. Приблизно у 2331 р. до н. е. семітський вождь Саргон підкорив Шумер і створив свою імперію, ставши царем нового утворення – **Аккаду**.

Дослідники припускають, що ім'я “Саргон” було прийнято ним лише після сходження на престол, оскільки воно означає “істинний цар”. Вважається, що саме він створив **першу в історії регулярну армію**, яка була дуже боєздатною, що підтверджено вдалим завоюваннями. Армія складалася лише із 5400 осіб, які, за переказами, кожного дня обідали за одним столом із царем. Цей факт підтверджує: добробут вояків залежав від царя, який хотів бути впевненим, що його не зрадять люди, з якими він щоденно розділяв їжу. Цар дбав і про внутрішній устрій своєї держави. При ньому, зокрема, у загальнодержавному масштабі було налагоджено зрошувальну систему, запроваджено єдину систему мір та ваги.

До нашого часу збереглися прекрасні зразки **шумерської скульптури**, створені на початку III тис. до н. е. Розповсюдженим типом скульптури був так званий **адорант** – статуя людини, що молиться, зі складеними на грудях руками, сидячої або стоячої. Адорантів звичайно дарували храму. Особливо виразними є великі очі адорантів, часто скульптори їх інкрустували. Характерна особливість шумерської скульптури – в умовності зображення. Основні об'єми вписували в циліндри та трикутники, наприклад, спідниці, які являють собою пласкі конуси, або торси, подібні до трикутників. Також деталі голови (ніс, рот, вуха та волосся) зводяться до трикутних форм.

У скульптурі був відсутній строгий канон у трактуванні постаті, статуї завжди індивідуальні, руки схрещені на грудях. Анатомія людського тіла мало хвилює скульптора. Він не створював ідеал, не заглиблювався в пластичні рішення тіла. Риси обличчя ретельно опрацьовані. Основну увагу приковують очі – великі, дуже

опуклі, інкрустовані різними матеріалами, без повік, вони висловлюють здивування, благання, жалість.

Адоранти

Велике значення в скульптурі і рельєфах приділяється зображенню тварин і фантастичних гібридних істот, де змішуються людські й звірячі риси. Зображення людини-звіра пояснюється потребою встановлення спілкування із силами природи. Іноді в зображенні поєднуються риси різних тварин. Наприклад, орла з головою лева або інший тип, дуже поширений, – “людина-бик”, що символізує духів-покровителів, захисників людини від зла. Такі зображення містилися на воротах асирійських палаців.

Величезне місце в мистецтві Месопотамії займає рельєф. Меморіальні стели, що з'явилися в Шумері і Аккаді, ставилися на честь перемоги в постійній боротьбі за владу між містами. Стели – це кам'яні плити різних розмірів з округлою поверхнею верхньої частини із зображеннями різної тематики: військової або релігійної (стела з Нарам-Сіна, що відображає штурм фортеці). На стінах висікали тексти законів,